

Милица Ђурђевић, маг. инж. урб.
Нови Сад, Србија
milica.djurdjevic94@gmail.com

Милица Ристовић, маг. инж. урб.
Београд, Србија
ristovicmilica.urb@gmail.com

ОДРЖИВО УПРАВЉАЊЕ ГРАДИТЕЉСКИМ НАСЛЕЂЕМ КАО ПОТЕНЦИЈАЛ ЛОКАЛНОГ ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА – ПРИМЕР СМЕДЕРЕВА, СРБИЈА

Апстракт

У оквиру уобичајеног, традиционалног приступа активацији и ревитализацији градитељског наслеђа, с полазиштем из перспективе његове заштите и промоције, нису у довољној мери препознати потенцијал и покретачка снага које има када је реч о локалном економском развоју и креирању локалних урбаних политика. Први део рада приказаће савремену проблематику активне заштите и одрживог управљања наслеђем, глобалне иницијативе у том погледу, анализу постојећег регулаторног и стратешког оквира у Србији, као и изазове који се у пракси јављају. У другом делу рада фокус ће бити стављен на активну заштиту и ревитализацију као део интегралног приступа урбаном развоју и нове инструменте који градитељско наслеђе могу третирати као један од основних развојних ресурса локалне самоуправе, истовремено доприносећи његовом очувању и заштити. Приказана студија случаја је град Смедерево, као простор богатог и слојевитог историјског наслеђа, од средњовековног, преко модернистичког и индустријског, до наслеђа у најширем обухвату, попут мреже јавних простора. Приказани модели представљају резултат истраживања дела мастер радова израђених 2018. године у оквиру мастер програма Интегрални урбанизам, на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, рађених под окриљем *DANURB* пројекта у оквиру *INTERREG Danube Transnational programme*. Основна тема мастер тезе јесте јачање културног идентитета на подручју Дунава, а појединачни радови у оквиру подтеме управљање просторним развојем, дају различите моделе укључивања градитељског наслеђа у овај процес, препознајући га као основни потенцијал развоја.

Кључне речи: одрживи локални развој, стратешки пројекти, нови модели и инструменти управљања, интегрални приступ, контекстуализација глобалних иницијатива

Milica Đurđević, MSc in Urbanism
Novi Sad, Serbia
milica.djurdjevic94@gmail.com

Milica Ristović, MSc in Urbanism
Belgrade, Serbia
ristovicmilica.urb@gmail.com

SUSTAINABLE MANAGEMENT OF ARCHITECTURAL HERITAGE AS LOCAL ECONOMIC DEVELOPMENT POTENTIAL – THE CASE STUDY OF SMEDEREVO, SERBIA

Abstract

Common traditional approaches to the activation and revitalization of architectural heritage from the perspective of its preservation and promotion do not use its full potential and driving power in local economic development and the process of creating local urban policies. The first section of this paper reviews the issue of active and sustainable management of architectural heritage, global initiatives in that field, as well as the regulatory and strategic framework in Serbia and current challenges on the local level. Furthermore, this paper focuses on the architectural heritage revitalization as part of the integrated planning approach and presents new instruments that put architectural and cultural heritage at the center of the sustainable local development process. The concept is presented on the case study of Smederevo, with its rich and vivid historical heritage which includes medieval, modern and industrial heritage, along with the network of historic urban places. The approaches presented in this paper are composed of the results from students' research conducted in 2018 at the University of Belgrade, Faculty of Architecture, as a part of their final master project. The research was part of the DANuRB project under the INTERREG Danube international programme. The main topic of the master project was strengthening the local identity of the Danubian area. Each student's project proposes a different model for the activation of urban and architectural heritage with the view to fostering local sustainable development.

Keywords: sustainable local development, flagship projects, new models and development instruments, integrated approach, contextualizing global initiatives

Увод

Градитељско наслеђе одувек има значајну улогу у развоју градова и културе, а тај значај је препознат на глобалном нивоу, посебно у 20. и 21. веку, што се може видети кроз различите документе и повеље усвојене у овом раздобљу – од *Атинске*, преко *Венецијанске* и *Хелсиншке повеље* до савремених агенди. Са друге стране, појам одрживости је током деценија од концепта постао окосница урбаног, али и развоја друштва у целини. С тим у вези, у протеклих 40 година почиње се увиђати важна улога градитељског наслеђа у одрживом развоју градова, што препознаје и актуелна *Агенда 2030 за одрживи развој* у оквиру Циља 11, којим се тежи инклузивности, безбедности, отпорности и одрживости градова и насеља, као и *Нова урбана агенда*, којом се поменути циљ детаљније разрађује. Посебан осврт на ову област направљен је у оквиру тачке 11.4, где се наводи да је неопходно појачати напоре за заштиту и очување светског културног и природног наслеђа.¹

Контекст европских политика одрживог развоја у области градитељског наслеђа

Глобални контекст постављен међународно признатим повељама и стратешким документима, попут *Нове урбане агенде*, преноси се на европски контекст којем припада и Србија. Европска заједница улаже велике напоре у циљу очувања градитељског наслеђа и његовог укључивања у савремене процесе развоја градова. Препоруке Комитета министара за Европску стратегију културног наслеђа за 21. век, усвојене 2017. године, истичу да су заштита, конзервација, промоција и унапређење културног наслеђа од великог значаја у изградњи инклузивних и праведних заједница, које се заснивају на заједничким вредностима и наслеђу Европе. Политике заштите наслеђа играју велику улогу у унапређењу животног окружења и квалитета живота. Посебно се наглашава управљање културним наслеђем и неопходност за кохерентним и ефикасним мерама свих европских држава. Препоруке поменутог Комитета министара земљама чланицама,² заједно са закључцима значајних конвенција (*Европска културна конвенција*, Париз, 1954; *Конвенција о заштити архитектонског наслеђа Европе*, Гранада, 1985; итд.), посебно основним закључцима *Фаро конвенције* о вредностима културног наслеђа за друштво³, представљају основу за формулисање препорука *Стратегије 21: Стратегије европске културне баштине за 21. век*. Значај тог чина огледа се у томе да се почетком 21. века наслеђе не посматра само с аспекта сопствене заштите, обнове и промоције, већ и са одговорима на питања за кога и с којим циљем. Тиме је област културног, а самим тим и градитељског наслеђа стављена у шири контекст стратешког и урбаног развоја градова и заједница, где се наслеђе посматра као кључно за изградњу идентитета заједница и социјалних веза. Поред чињенице да представља значајан ресурс туризма, запошљавања и едукације, постаје препознат фактор социјалног и економског развоја као сегмената одрживости. Наслеђе у оквиру стратешког и одрживог развоја може допринети остваривању и других секторских

циљева и обратно. Овакав поглед на потенцијале културног и градитељског наслеђа и савремени третман у области управљања и заштите захтевају интегрални приступ, где бенефите и одговорност за наслеђе има друштво у целини, на међународном, националном и локалном нивоу. Три основне компоненте *Стратегије 21* јесу: социјална компонента – која промовише разноликост, оснаживање заједница и партиципативно управљање, компонента територијалног и економског развоја – јачање доприноса наслеђа одрживом развоју који се заснива на локалним ресурсима, туризму и запошљавању, и компонента знања и едукације – истраживање, формирање центара за едукацију професионалаца уз савремене тренинге, обуку и истраживачку делатност.⁴

Тако постављен оквир за развој националних стратегија појединачних држава Европе омогућава да се интегралним приступом градитељско наслеђе, посебно у области територијалног развоја, посматра не као ограничење и препрека већ као вредан ресурс и покретач развоја у пољима ван саме области заштите културног и градитељског наслеђа. Стратешке циљеве у оквиру наведених европских политика везаних за наслеђе Европска унија остварује пружајући финансијску подршку у оквиру низа програма као што су: *Креативна Европа, Хоризонт 2020, Еразмус+, Европа за грађане и грађанке*, те структурални и кохезиони фондови Европске уније.⁵ Програми попут поменутих указују да кроз интегрални приступ управљању њиме, културно наслеђе узима активно учешће у развоју подручја, повећавајући самим тим могућности за обезбеђивање финансијских средстава неопходних за сопствено одржавање и одрживи развој у целини.

Контекст Србије – националне политике у области одрживог развоја и културног наслеђа

Као у многим другим областима, и у пољу управљања културним наслеђем Србија тежи стратешким оквирима постављеним на глобалном и европском нивоу, међутим за њима у мањој или већој мери заостаје. Република Србија нема посебну националну стратегију за културно или градитељско наслеђе, већ је, када на плану секторских политика, оно обухваћено *Стратегијом развоја културе Републике Србије од 2020. до 2029. године*⁶. С обзиром на ширину поља културе, а самим тим и стратешког обухвата који претендује да покрије, ова стратегија даје прилично опште смернице у свим пољима, без капацитета да директније дефинише свако од њих појединачно, укључујући и домен градитељског наслеђа. Иако као полазну основу има законе у области културе, *Стратегија развоја културе Републике Србије* у оквиру анализе постојећег стања препознаје чињеницу да Закон о културним добрима није суштински мењан од 1994. године, а како је од тада ратификовано више међународних конвенција о културној баштини, постоји реална потреба за његовом изменом и актуелизацијом, као и потреба за доношењем закона о заштити непокретних културних добара, што *Стратегија* кроз посебне мере и предвиђа. Као проблем, истиче се и мрежа институција у систему управљања споменицима културе, с посебним освртом на однос њихових надлежности и оперативних могућности, као и чињеница да су улагања у заштиту и обнову

пребачена на ниво појединих локалних самоуправа које немају једнака средства на располагању, чиме су културна добра стављена у неравноправан положај зависан од, генерално неповољних, локалних буџета. *Стратегија* у оквиру начела препознаје потребу за развојем међународне сарадње, али и потребу за савременим моделима финансирања и схватањем културе у целини као привредног потенцијала. Кроз мере се дају смернице за диверзификацију модела финансирања кроз јавно-приватна партнерства, спонзорства и међународне фондове, међутим, с обзиром на поменуту ширину обухвата, она нема капацитета за операционализацију начела.

Потенцијал постоји у повезивању ове стратегије са другим документом, а то је *Стратегија одрживог и интегралног урбаног развоја Републике Србије до 2030. године*, као документом националне урбане политике који координише различитим секторима развоја, контекстуализујући истовремено европске просторне и развојне политике на националном нивоу, пружајући тиме оквир за координисано обликовање и доношење како секторских политика тако и локалних стратегија интегралног урбаног развоја. У оквиру *стратешког правца 2: Уређење урбаних насеља*, овај документ дефинише јасан пакет мера: *2.2. Уређење културне баштине и културе*. Такође, опредељено је шест приоритетних подручја интервенције у урбаним насељима где се градитељско наслеђе препознаје у оквиру *приоритетног подручја б. просторне целине са културним и градитељским наслеђем, важним реперима културног и историјског развоја урбаног насеља / групације урбаних насеља*. Дефинисана приоритетна подручја усмеравају израду локалних стратегија интегралног урбаног развоја којима би се утврђивали стратешки пројекти, односно сетови пројеката.⁷

На тај начин постиже се имплементација националних стратешких циљева кроз локалне стратегије интегралног развоја и формирање пројеката који су на линији европских развојних политика, са којима је *Стратегија одрживог и интегралног урбаног развоја Републике Србије* усклађена. Важност поменуте усклађености лежи у чињеници да би на такав начин формиран пројекти / сетови пројеката на локалном нивоу имали велики потенцијал за учешће у различитим пројектима међународне сарадње, као једног од водећих стратешки опредељења у пољу културе, док би са друге стране могли бити финансирани или суфинансирани из средстава Европске уније која су Србији доступна кроз приступне фондове. Оваквим усмеравањем локалних стратешких праваца и комбиновањем различитих извора финансирања била би омогућена већа улагања у обнову и очување градитељског наслеђа, али и интегрисано решавање циљева из неколико секторских области кроз интегрални приступ.

Градитељско наслеђе као основ одрживог развоја, имплементација теоријског оквира – студија случаја: Град Смедерево

Град Смедерево, као полигон истраживања и имплементације теоријског оквира, одабран је преваходно због своје позиције на Дунаву и изражене слојевитости културно-историјског наслеђа. Као град који је настао на месту сучељава-

ња утицаја двају великих царстава, Угарског и Отоманског, на обали некадашњег Римског лимеса, а током свог развоја константно бивао на главним саобраћајним и трговинским коридорима, непобитно је трпео значајне утицаје различитих култура, које су у слојевима развоја овог града остављале многобројне печате, мање или више видљиве. Поред античког наслеђа насеља Монс Ауреус, Смедерево, као средњовековну престоницу Србије одликује једна од највећих равничарских тврђава у Европи. Са друге стране, у својој модерној историји, овај град је представљао један од индустријских центара Србије, што га чини стециштем индустријског наслеђа из различитих периода XX века, а с обзиром на велика разарања која је претрпело током Другог светског рата, богато је и наслеђем модерне насталим у току обнове града, али и различитим трансформацијама урбане матрице које је град претрпео до данашњих дана. Поред слојевитости и разноврсности градитељског наслеђа, оно је ипак само делимично учествовало у формирању савременог идентитета града – превасходно захваљујући експанзивном развоју Смедерева након Другог светског рата и тренду општег друштвено-економског напретка у социјалистичком периоду, који је у други план ставио локалне специфичности, а идентитете локалне заједнице поставио на новим, универзалним темељима. Поред несумњивог идентитетског репера – Смедеревске тврђаве, историјска, урбанистичка, архитектонска, стилска хетерогеност наслеђа препознаје се као један од темеља идентитета града, представљајући истовремено изазов и потенцијал за управљање њиме као ресурсом. Оно је у актуелним локалним стратешким и развојним документима препознато као потенцијал развоја пре свега туризма, заједно са Дунавом као полазиштем идентитета града. На сличан начин сагледава се и у важећој планској документацији Смедерева⁸, са дефинисаним формалним елементима заштите и коришћења који проистичу из актуелног легислативног оквира, као и назначеним стратешким потенцијалима са становишта развоја туризма. Питање интегралног приступа заштити, коришћењу и унапређењу градитељског наслеђа као ресурса и потенцијала за одрживи развој, назначено је у стратешким планским документима, попут *Просторног плана града Смедерева* или *Генералног урбанистичког плана Смедерева*, у виду оквирних програмских назнака и праваца развоја.

Полазећи од приказаног контекста, приступило се истраживању питања третмана градитељског наслеђа Смедерева, с аспекта интегралног приступа урбаном развоју и нових инструмената који наслеђе третирају као један од битних елемената развоја локалне заједнице, истовремено доприносећи његовом трајном очувању, заштити и интегрисању у савремене токове економског и социјалног развоја. Радови приказани у наставку, резултат су мастер пројекта студената Архитектонског факултета – мастер програм Интегрални урбанизам, рађени у оквиру *DANUrB* пројекта, где је општа тематска област била *Јачање културног идентитета дунавског подручја*. Заједничка тема свих приказаних радова јесте интегрални приступ заштити, промоцији и управљању градитељским наслеђем у сврху подстицања локалног урбаног развоја. Резултат је сет пројеката који се баве темама одрживог урбаног развоја, заснованих на реалним

урбаним проблемима града Смедерева, његовим планским основама и стратешким развојним правцима, али истовремено решења ослоњених и на глобалне циљеве одрживог развоја, европских политика и савремених тенденција интегралног приступа у планирању. У оквиру пројеката предлажу се нови инструменти подстицања урбаног развоја, дефинишу мере спровођења, основни носиоци пројекта, партнери и учесници, као и технике партиципације грађана. Сви предложени пројекти идентификују доступне изворе финансирања како на националном тако и на међународном нивоу у оквиру приступних фондова Европске уније, који су доступни градовима и општинама у Србији.⁹ Називи и основне теме мастер завршних радова су:

1. Смедерево – Европска престоница младих

Мастер завршни рад се бави могућностима примене нових инструмената управљања урбаним развојем у циљу инклузије младих, подстицања социјалног предузетништва као и искоришћавања постојећег урбаног капитала (објекти под претходном заштитом), с крајњим циљем подстицања одрживог и интегралног урбаног развоја града Смедерева. Мастер рад предлаже сет од дванаест приоритетних пројеката у оквиру којих би се нове планиране намене за подстицање социјалне инклузије младих и отварање нових радних места, заједно са промоцијом културе и наслеђа Смедерева, смештале у објекте под претходном заштитом чији капацитети су недовољно искоришћени. Пројекти истовремено решавају социјални проблем положаја младих и подстичу развој туризма базираног на промоцији културног наслеђа. Предложени нови инструменти управљања урбаним развојем су: мреже, међусекторска сарадња, јавно-приватни дијалог и партиципација.¹⁰

2. Управљање развојем јавних простора као културног наслеђа заједнице

Циљ рада је примена различитих колаборативних и партиципативних инструмената у управљању развојем јавних простора као подручја које захтева интердисциплинарни и интерсекторски приступ. Фокус је стављен на подручје уз Смедеревску тврђаву, као културно добро од изузетног значаја и споменик на Унесковој Тентативној листи културне баштине, који захтева координисано деловање доносилаца одлука на локалном и националном нивоу. Потреба за уклањањем пруге позициониране дуж варошког бедема Тврђаве, као једне од највећих застојних тачака у погледу даљег напретка овог споменика на Листи светске културне баштине, као и интегрисањем Тврђаве у свакодневни живот града, отвара поље за дискусију о даљем развоју потеза. Планом детаљне регулације подручје је планирано за разраду урбанистичким пројектом, стога се рад бави партиципативним и колаборативним процесом у оквиру којег би се, кроз интердисциплинарску сарадњу у јавном сектору и укључивање приватног и цивилног сектора у овај процес, дефинисале будуће активности и интервенције у оквиру предметног потеза. Пројекат дефинише и програм развоја подручја као полазну основу за партиципативни процес.¹¹

3. Развој капацитета за умрежавање и управљање комплексом Старе Железаре

Циљ пројекта је активирање простора Старе Железаре кроз увођење у мрежу индустријског наслеђа на обалама Дунава коришћењем инструмената мрежа. Како би уопште почео процес умрежавања, потребно је испунити одређене услове, а кораци које је неопходно предузети да би процес био успешан јесу: дефинисање критеријума које свака од мрежа захтева, установљивање доступних извора финансирања за целокупан пројекат, дефинисање појединачних корака у процесу умрежавања уз појашњење сваког од њих како би се подигао капацитет јавне управе за управљање овим простором, и на крају представљање могућег модела управљања локацијом Старе Железаре. Улазак у мрежу индустријског наслеђа пружа олакшан приступ европским фондовима, нов приступ у сагледавању простора индустријског наслеђа, подстиче нове врсте партнерстава и отвара хоризонте ка даљем развоју посматраног простора.¹²

4. Атлас објеката културног наслеђа који уживају претходну заштиту (за инвеститоре) — Бисери Дунава

Основна тема пројекта је активација постојећих капацитета градитељског наслеђа, конкретно објеката под претходном заштитом. Пројекат предлаже израду онлајн платформе за интерактивну карту – атлас, који идентификује, систематизује и, поред културно-историјских вредности, дефинише могућности у оквиру намена објеката, као и капацитете, с циљем подстицања улагања у ревитализацију објекта – посебно приватног сектора. Таквим приступом се мерама активне заштите објекти истовремено штите и интегришу у развојне токове локалне заједнице. Пројекат подстиче јавно-приватни дијалог, а за изворе финансирања су препознати фондови Европске уније.¹³

5. Ревитализација 'браунфилд' локација кроз креативне економије

Пројектом се постављају оквири и механизам за акупунктурални развој града кроз пример *браунфилд* локације, у овом случају напуштеног винског подрума пољопривредног комбината у стечају „Годомин“. Употребљени инструменти су: умрежавање, развијање капацитета, подизање свести у јавном сектору и локалној заједници, али пре свега јавно-приватно партнерство које превасходно омогућава укључивање широког спектра стејкхолдера и проналажење додатних извора финансирања. Сваки од инструмената има циљеве, активности, неопходна средства и актере, који се додатно дефинишу у зависности од контекста. Општи циљ пројекта је да се кроз свеобухватну стратегију изнедри конкретан и изводљив механизам којим би се једнак значај дао ревитализацији *браунфилда* и креативним економијама чијим комбиновањем се мултипликују бенефити и обезбеђују додатне вредности за локалну заједницу.¹⁴

Закључак

На примеру Смедерева уочава се да формални инструменти планирања, иако доследно примењују легислативни оквир у области заштите градитељског наслеђа, имају ограничене домете у домену функционалног интегрисања наслеђа и активног укључивања у савремени територијални развој. Тим инструментима задовољава се преваходни услов – очување и заштита наслеђа од даље деградиције. С тим у вези, даљи кораци на употреби градитељског наслеђа као ресурса и његовог укључивања у различите секторске политике развоја, што је и основни предуслов његовог трајања, захтевају и нове приступе и инструменте деловања. Приказани пројекти дефинишу и примењују сет нових инструмената управљања развојем, који се користе заједно с традиционалним инструментима планирања просторног развоја и управљања њиме, заснивајући се на интегралном приступу и стратешком планирању. Заједничка тема је градитељско наслеђе у служби јачања идентитета градова на Дунаву, али сваки појединачни пројекат приступа теми другачије, обухватајући и друге аспекте одрживог урбаног развоја, као што су социјални проблеми, инклузија, партиципација, интерсекторска и инттердисциплинарна сарадња, подстицање приватно-јавног дијалога, управљање *браунфилд* локацијама, туризам и култура. Приказани приступ омогућава посматрање градитељског наслеђа у оквиру ширег контекста локалног економског развоја. Посебно је значајна чињеница да се интегралним приступом очувању градитељског наслеђа (активним обликом заштите) решава неколико секторских проблема истовремено, а чињеница да су постављени на линији међусобно усклађених европских, националних и локалних политика, отвара широк обим доступних националних, приватних, а посебно међународних фондова, на које је могуће конкурисати у сврху имплементације пројеката. Пример Смедерева, кроз израђене пројекте, управо показује да и у ситуацији када градитељско наслеђе својом слојевитиошћу и хетерогеношћу није доминантна идентитетска одредница града – оно може постати изузетно значајан покретач развоја, кроз који се прелама већи број међусобно интегрисаних секторских политика које синергијски делују. Такође, показује разноврсност могућих праваца развоја и активације постојећег фонда градитељског наслеђа те могућности употребе савремених инструмената управљања у традиционалном планском систему Србије. Методологију која је коришћена за израду ових пројеката могуће је применити и у другим градовима и општинама Србије, водећи се принципима интегралног приступа и стратешког планирања.

Напомене

- 1 *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, 1- Inclusive Cities, United Nations : General Assembly, New York, 2015 [internet], available through https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E [23. 1. 2021]
- 2 *Recommendation of the Committee of Ministers to member States on the European Cultural Heritage Strategy for the 21st century*, Council of Europe : Committee of Ministers, 2017 [internet], available through https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016806f6a03 [10. 2. 2021]

-
- 3 *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, Council of Europe, Faro, 2005 [internet], available through <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680083746> [12. 2. 2021]
 - 4 *European Heritage Strategy for the 21st Century*, Council of Europe, 2018 [internet], available through <https://rm.coe.int/european-heritage-strategy-for-the-21st-century-strategy-21-full-text/16808ae270#:~:text=The%20European%20Cultural%20Heritage%20Strategy%20for%20the%2021st,19th%20centuries.%20It%20may%20be%20useful%20at%20this> [12. 2. 2021]
 - 5 *Mapping of Cultural Heritage actions in European Union policies, programmes and activities*, European Commission, 2017 [internet], available through https://ec.europa.eu/assets/eac/culture/library/reports/2014-heritage-mapping_en.pdf [19. 2. 2021]
 - 6 *Нацрт Стратегије развоја културе Републике Србије од 2020. до 2029*, Београд, 2020 [интернет], доступно на <https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/3993/strategija-razvoja-kulture-od-2020--do-2029-godine.pdf> [8. 5. 2021]
 - 7 Стратегија одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 47, Београд, 2019. [интернет], доступно на <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2019/47/1/reg> [8. 5. 2021]
 - 8 Просторни план града Смедерева, *Службени лист града Смедерева*, бр 3/2011; Генерални урбанистички план Смедерева, *Службени лист града Смедерева*, бр 10/2012 и 1/2018, [интернет], доступно на https://www.smederevo.org.rs/OPSTINA-SMEDEREVO-Prostorni-planovi_2544_11_98_107_cir [8. 5. 2021]
 - 9 Радови приложени као Мастер завршни рад, у оквиру студијске целине Дипломски интегрални пројекат, на завршној години Мастер академских студија Интегрални урбанизам на Архитектонском факултету Универзитета у Београду. Ментор: др Ратка Чолић, доцент, асистент: маст. инж. арх. Јована Бугарски. Чланови менторске комисије: др Марија Маруна, редовни професор; др Ана Никезић, ванредни професор; др Владимир Михајлов, ванредни професор. Студенти аутори приказаних радова (редом): Милица Ђурђевић, маст. инж. урб.; Милица Ристовић, маст. инж. урб.; Срђан Мићановић, маст. инж. урб.; Невена Мандић, маст. инж. урб.; Стефан Хаџи Арсеновић, маст. инж. урб..
 - 10 Ђурђевић, М., Чолић, Р. Управљање културним наслеђем као подстицај урбаном развоју и инклузији младих – пример Смедерева, Србија, у: *X научно-стручна конференција са међународним учешћем Културно наслеђе – ризици и перспективе*, зборник радова, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 2019, 222–232.
 - 11 Ристовић, М. и др. *Интегрални приступ као одговор на комплексност савременог контекста и динамику струке у њему – приказ завршних радова студената Мастер програма Интегрални урбанизам, генерација 2017/2018*, Међународни научностручни скуп 15, Летња школа урбанизма, Удружење урбаниста Србије, Сомбор, 2019, 251–260.
 - 12 Исто.
 - 13 Исто.
 - 14 Исто.